

TOMÀS MARTÍNEZ ROMERO

L'OBRA PROFANA D'ANDREU MARTÍ PINEDA
I LA LITERATURA VALENCIANA
A LA PRIMERA MEITAT DEL XVI

1. No són moltes les dades que tenim de l'escriptor valencià Andreu Martí Pineda, autor d'una obra bastant limitada en extensió i en ambicions literàries però representativa de part de les actituds i dels corrents dels primers anys del segle XVI. Degué nàixer a Xàtiva abans del 1490, perquè el 1511 ja era notari reial, i va morir poc més enllà del 1558, any fins on arriben els seus protocols notariaus. Veí oficial de València des del 1512, i notari de la dita ciutat l'any següent, va militar en el bàndol antiagermanat. Pineda tingué una vida pública notable durant els anys vint i trenta del segle XVI: fou membre del Consell General de la ciutat de València els anys 1528, 1538 i 1547, i examinador del Col·legi notarial el 1535. Un fill seu, Andreu Honorat Pineda (1415?), amb el qual se l'ha confós alguna vegada, fou catedràtic d'Art de la Notaria a l'Estudi General de València des del 1548 al 1583. Curiosament, sembla que coincideixen la finalització de la vida més pública del pare amb l'ascens a la càtedra del fill. Aquesta particularitat, en principi anecdòtica, pot donar llum sobre determinades circumstàncies de la difusió de l'obra d'Andreu Martí. Hi ha encara una dada de la vida d'aquest personatge que resulta una mica dubtosa. Les investigacions realitzades per Graullera i Moróder (1988), als quals segueix quant a la vida del notari valencià, reporten la notícia d'una llicència de matrimoni d'un tal Martí Andreu Pineda del desembre de 1552, on s'especifica que era de Xàtiva i que volia casar-se amb Àngela Caldes, viuda del mercader Joan Burgos. Es tracta d'un document que sols ha pogut verificar Martí Grajales. No és que dubte de l'eficàcia del senyor Grajales, però em sembla que en aquella època, i a València i Xàtiva, degué haver-hi més d'un Pineda, de nom de pila Andreu o Martí o ambdós. No sé si és rellevant el canvi de posició dels noms, que en la llicència de matrimoni és Martí Andreu, ni si cal

donar més valor que el literari al fet que quan Pineda féu de jutge al *Debat de viudes i donzelles*, participat per Siurana i Valentí, defensava l'elecció de la donzella per a casar-se, no de cap viuda. Com que reconec que aquesta posició havia de ser la més lògica per al final d'un debat d'aquesta mena, ja tradicional i recurrent, i que l'autobiografia en obres literàries sempre resulta de feble autoritat, renuncié a fer servir aquesta argumentació. Amb tot, els meus dubtes sobre el destinatari de la llicència persisteixen.

Sabem que el notari Pineda, escriptor, és autor d'una obra primerenca, la *Contemplació en honor y reverència de les set vegades que nostre redemptor Jesús escampà la sua preciosíssima sanch*, impresa en 1511 a València per Joan Jofre. Més dubtosa sembla ser la seua participació en el certamen celebrat a València el 1511 a llaor de santa Caterina de Siena, com bé indica Rubió (1985: 53-54). Una altra dada segura és que participà, juntament amb el fill, al certamen literari en llaor de la Concepció de la Mare de Déu el 1532. No descarte que aquestes dues dates representen els límits de l'activitat literària més activa de l'escriptor. Si més no, i per ara, són les úniques que tenim, ja que la publicació —que no necessàriament la gestació— de l'obra profana cal remuntar-la als últims anys de la seua vida o poc després de la mort: la *Disputa de viudes i donzelles*, de Siurana, Valentí i Pineda, (València, 1561) publicada en aquell conegut volum que també contenia la segona edició de l'*Espill* de Roig, i els *Consells a un casat* i els *Consells a una casada* que va imprimir Joan de Timoneda i que, per tant, han de ser posteriors al 1553, any que tradicionalment s'ha assenyalat com l'inici de la tasca d'impressor. D'aquests darrers *Consells* tractaré una mica extensament, per tal com em permetran de fer una repassada a l'activitat literària i intel·lectual de la ciutat de València durant la primera meitat del segle XVI i més concretament durant el període del virregnat de Germana de Foix.

De moment, i per als nostres interessos, convé retenir la idea que Andreu Martí Pineda coneixia, per edat i per ofici, personatges tan representatius de la generació anterior com Bernat Fenollar i el també notari Joan Moreno. Convé també tenir en compte la relació de parentesc amb professors lligats a l'Estudi General en els primers anys de la fundació, la qual cosa pot representar coneixement de determi-

nats moviments i l'oportunitat d'accés a d'altres. I finalment interessa recordar que el nostre Pineda devia mantenir uns contactes més o menys fidels amb la cort de Germana de Foix. Efectivament, sabem que el notari tenia amistat amb un dels més destacats representants de la literatura valenciana de l'època, Joan Ferrandis d'Herèdia. Aquest, en una de les sis composicions escrites en català que li coneixem, respon en vers a Pineda. Abans, de fet, Andreu Martí ja li havia enviat «el libro de sus coplas», que Herèdia li havia demanat per a llegir-lo durant una convalescència, tot excusant-se de no visitar-lo. Diu Herèdia:

Responde don Ioan Fernández de Heredia

Per ser vós, responch, sab Déu lo que·m costa,
tan mal me té·l mal, tan dat al través,
tan flach està·l cos, y l'ànima més,
com vós vos veureu per exa resposta.
Ab tanta primor he vist que·m lloau,
per on la llaor és vostra y no mia,
qui no·m conegués, yo crech que us creuria,
mas yo, que·m conech, conech que us burlau.
No vull més lloar·vos per mudar joch,
perquè·n vostres obres llaor tal se mostra,
que·l que s'atrevis en dir llaor vostra,
quant més pensàs dir, diria mol[t] poch.
De veure'm vos dich que no us escuseu,
qu'encara que us veig assí per la llista,
de qui hom vol bé, gran cosa és la vista,
donchs feu·ho y serà gran bé del mal meu.

(BOVER, 1993: 114)

Desconec si la malaltia de què s'hi parla s'ha d'identificar amb la que li provocà la mort, a Herèdia, el 1549, però si és així podríem deduir que prop d'aquella data Pineda ja tenia un volum, se suposa que manuscrit, amb les seues obres. Tanmateix, i de moment, no podem anar més enllà que d'una pura hipòtesi de treball. Allò que realment no és hipotètic és que Pineda i Herèdia coincidiren en més d'una ocasió i en més d'un lloc, i que mantenien una correspondència literària i personal, que cal descobrir per damunt de l'intercanvi protocol·lari de

llaors. Les seues vinculacions sobrepassen, per tant, els versos enviats per un i per l'altre. Martí Pineda, per exemple, guanyà el premi en el certamen del 1532 que he citat més amunt, en honor de la Immaculada Concepció, un certamen organitzat per Jeroni Sempere i jutjat per Joan Ferrandis d'Herèdia (FERRANDO, 1983: 783-788; MARINO, 1992: 7). No fou l'única relació que Pineda mantingué amb Sempere, ja que, segons sembla, el sonet *Al zoilo y detractor* atribuït al primer fou imprès a les pàgines del *Libro de cavalleria celestial de la rosa fragante* de Sempere (FERRANDO, 1983: 786). Si finalment l'atribució fos correcta, podríem definir una evolució lingüística i literària claríssima en el quefer del notari valencià. Independentment d'això, és curiós constatar la circumstància que Jeroni Sempere era germà d'Andreu Sempere, professor de Gramàtica a la Universitat de València i personatge actiu en les reformes de l'ensenyament del llatí. Circumstàncies com aquestes ens demostren, si més no, unes relacions puntuals entre membres del cercle cultural i nobiliari del palau de la virreina, la recent creada universitat i la burgesia diletant. El fenomen pot ajudar-nos a interpretar amb garanties els versos de Martí Pineda.

2. Limitem-nos ara a l'anàlisi de dues obres, els *Consells a un casat* i els *Consells a una casada*,¹ conseqüència ambdues de l'activitat literària profana de Pineda. Quant al contingut, es tracta, en principi, d'un producte més de normativa matrimonial, d'aquella que des del segle XIII i fins com a mínim el segle XV entrà a formar part dels interessos literaris i ideològics de la societat occidental. Rosanna Cantavella (1991: 39) evocava recentment una llista de textos romànics medievals ben representativa d'aquesta literatura «educativa» per a la dona, on els continguts es mantenen en gran part inalterats i on prevalen més els preceptes necessaris per a una bona esposa dins de la llar familiar i menys les motivacions d'ordre teològic que els donen suport. És, per tant, una literatura més «econòmica» que no teològica. No cal dir que bona part d'aquests continguts —sobretot els d'arrel religiosa, però no exclusivament— foren transmesos per altres vies, com ara els ser-

1. Seguiré sempre l'edició més assequible de GIMENO-PITARCH, 1982: 155-163, 167-175.

mons, amb una funció clarament pragmàtica i admonitòria. És obvi també que els plantejaments van canviant: tot i que parlen de qüestions semblants, no enfoquen el tema de la mateixa manera els escriptors medievals que els del segle XVI, més encara quan aquests —alguns— consideren la família una unitat important i autònoma en la vida civil de l'home (GARCÍA PILÁN, 1993: 160).

Resulta evident que Pineda no participa dels pressupòsits humanistes, en el sentit que no veu enlloc la independència nuclear de la família, ni menys encara es preocupa per problemes coadjuvants com ara el celibat (qüestió important en el pensament erasmia, per exemple; recordeu el *monachatus no est pietas*) o la virginitat. Tant els consells dirigits a un casat com a una casada formen part de la literatura matrimonial més tradicional, sense deixar de perdre, però, una base descriptiva a partir de la qual es genera: l'autor fictici d'ambdues obretes dóna consells a un amic casat recentment i a una casada, respectivament; tot aprofitant els defectes i els vicis que la tradició assignava a les dones en general i a les casades en particular, Pineda exhorta al canvi d'actituds i proposa unes normes de conducta per tal que el matrimoni funcione bé, sobretot i bàsicament per a l'home. L'enfocament elegit és, per tant, l'econòmic amb pinzellades socials, amb una absència significativa del punt de vista teològic i jurídic,² la qual cosa mostra ben clarament què és allò que intenta fer Pineda. Per començar, interessa l'aspecte més pràctic i planer del comportament de la dona, aquell que té a veure amb el marit, tant en la intimitat com en el seu paper dins de la societat. Tampoc interessa debatre res. Allò que diferencia uns consells dels altres és el destinatari intern: un home (el casat), en un cas, i la dona (la casada), en l'altre. I tanmateix la diferència de destinatari real, al capdavall, no és tanta: per a l'home, se li proporcionen estratègies per a saber educar l'esposa, mentre que a la dona se li'n donen directament, sense la intermediació de l'espòs —més fictícia que real. Per tant, descobrim que tot conflueix realment en un únic receptor, que és l'home, i en un únic destinatari, que és l'esposa. No planteja aquesta dicotomia simplement per elucubrar, sinó d'acord amb un factor determinant: és evident que la poca o molta misogínia que podem apre-

2. Hi faig servir les tipologies exposades per BRANDENBERGER, 1996.

ciar en els versos de Pineda respon a les expectatives d'un públic masculí. El suposat to de broma que fa servir l'escriptor als *Consells a un casat* entra també dins d'aquestes expectatives.

La formulació literària de Pineda no era de cap manera nova: hi havia una tradició de *consells* que algú adreçava a algun altre (una mare a una filla, per exemple, com en el *Consell de bones doctrines*), dins, doncs, d'una perspectiva prescriptiva, normativa, gairebé paternal, en què es primava una educació per al canvi de senyor, en què interessava que la dama s'adaptés al nou estat sense representar cap molèstia. El marc proposat pel nostre escriptor té, doncs, tots els ingredients que esperaria un lector d'aquells temps avesat a tals productes. Si de cas, el que resultava una mica més excepcional era que l'instructor fos «un amic», que afavoria una mica el sosteniment de l'ambigüitat en els objectius reals de l'autor, adoctrinant mitjançant una proposta menys formal. En els *Consells a un casat*, el tipus de presentació és bàsica: aquell to de confidència, fins i tot de burleta, que es manté amb l'Ell masculí, distancia aquests consells dels dirigits a la casada, tot i que ambdós es generen sobre una mateixa teoria. Però no ens equivoquem: la intenció superficial de fer-nos creure que tot és intranscendent no ens ha de fer perdre de vista que Pineda es regeix per una sèrie de paràmetres i d'impulsos que res no tenen d'espontanis. No és que Pineda presente una militància social o moral més enllà d'allò purament tradicional, però sí una militància literària ben evident i significativa. Hi ha un fenomen interessant: al mateix temps que Pineda devia escriure aquestes coses sota forma de consells, una modalitat ja documentada en català per a aquests afers de regiment de la casa pel cap baix al final del XIV, Antonio de Guevara, un autor conegut i difós a València,³ exposava la seua doctrina sobre el matrimoni i la dona en epístoles (fa-

3. La difusió de les obres de Guevara és fàcilment deduïble de la lectura de les pàgines corresponents de BERGER (1987). Per a completar la informació, caldria afegir la dada, no gens menyspreable, que aquest personatge fou enviat per la inquisició a València durant els anys 1525 o 1526 per tal de col·laborar en la resolució del tema de la conversió dels moriscos al cristianisme (vegeu REDONDO, 1996). El coneixement de les obres de Guevara a Catalunya no fou menor: el 1532 Carles Amorós imprimia el *Marco Aurelio* i l'any 1544 era signat un contracte entre l'impressor Pere Montpezat i els llibreters Dauder, Lacera i Trinxer per a la impressió de 500 exemplars de les epístoles familiars (MADURELL-RUBIÓ, 1955: 723-725, 831-832).

miliars) i en el tractat *Relox de príncipes*. Poc després Luján, també conegut a les llars valencianes, reconvertia materials de Guevara i de l'Erasme menys especulatiu a l'hora d'escriure els seus *Coloquios*. Evidentment, Pineda no actualitza la vehiculació del seu discurs, la qual cosa ve a significar ni més ni menys que el resultat final dels versos és manifestament antic per al seu temps, sobretot en la formulació, si encara continuem considerant-lo un producte propi de mitjan segle XVI.

3. Ja he indicat la quantitat i varietat de propostes sobre allò que hem vingut a denominar literatura de matrimoni en l'esfera romànica. En el nostre cas, i a la primera meitat del segle XVI, caldria limitar-la als productes que, en català, castellà o llatí, pareixen conèixer-se a València, en la cort virregnal, en alguns àmbits universitaris i en el mercat de venda de llibres, terrenys on es manifesten els contactes de Pineda, d'una manera més profunda o més superficial, però contactes al capdavall. Una comparació entre aquests diversos productes no és només un exercici de digressió, sinó que ens servirà per a concretar l'abast de la iniciativa literària del nostre notari i perfilar les lectures i les manifestacions literàries «matrimonials» que entraven a la ciutat i llur difusió. En principi, allò més clar i evident és que no podem col·locar les propostes de Pineda dins d'un gènere satíric sense més, vinculat a una literatura burgesa valenciana, per molt que els dos consells s'hagen editat modernament (1911) dins d'un volum factici denominat *Cançoner satíric valencià*, construït a començament del segle XX per Ramon Miquel i Planas⁴ segons uns pressupòsits personals de lectura i de concepció literària coherents en el seu temps, però no cinc segles abans. I és que una cosa és que un editor veja algunes coses comunes —que realment hi són presents—⁵ en algunes composicions i decideisca donar-los difusió conjuntament, i una altra que cadascuna de les obres haja tingut uns impulsos i unes expectatives diferents en el moment de la seua escriptura. Allò que correspon al filòleg és, lògicament, trobar

4. Tot i el títol de *Poesia eròtica i burlesca dels segles XV i XVI*, la més recent edició de Gimeno-Pitarch es basa en les mateixes premisses i en les mateixes obres que el *Cançoner satíric valencià*, de Miquel i Planas.

5. Vegeu MARTÍNEZ-MICÓ, 1989-1990, 1992.

aquells impulsos i aquelles expectatives; a l'editor, difondre amb voluntat de proselitisme o, més prosaicament, amb desig de vendre. Aquestes consideracions serviran també per a més endavant, quan entren en escena personatges com Timoneda o Almodéver.

4. Al segle XVI, el tema del matrimoni, a més, estava de moda. Com assenyala Rallo (1990: 37), això té molt a veure amb les propostes humanistes que busquen un millorament de l'home, també dins del matrimoni; l'educació és un dels fonaments bàsics, vehicle del canvi i alhora objecte, però també mitjà ideològic. El que no veig tan clar com l'estudiosa —siga dit de passada— és que hi haja una línia divisòria tan taxativa entre la literatura sobre la dona i els nous productes siscentistes, sobretot si hi introduïm el terme «literatura de matrimoni», que coincideix parcialment amb la literatura sobre la dona però també pot coincidir amb altres esferes, com ara la pedagògica, la religiosa o la simplement moralitzadora. És a dir, la literatura matrimonial (relacionada o no, i de vegades, amb la literatura de dona) és anterior al segle XVI, per bé que els enfocaments van variant. En el cas de Pineda, hom diria fins i tot que sembla haver-hi un aprofitament conscient de l'embranchida provocada pels humanistes per a vehicular una temàtica i una moralitat que ja apareix en el segle anterior.

Hom haurà notat que tot el que estic comentant em mena gairebé a parlar del tractat *De institutione feminae christianae* de Joan Lluís Vives. Al capdavall, es tracta potser del llibre més representatiu d'aquest enfocament, l'humanístic per bé que nòrdic, alternatiu al de Pineda. Vives mamprèn la seua redacció seguint una estructura per estats, és a dir dedica un espai a parlar de les donzelles, de les casades i de les viudes, deixant al marge —i és molt significatiu— l'estat celibatari. Concretant el nostre interès a la part adreçada a les casades (la més extensa), Vives es limita a prescriure una sèrie de normes de conducta que, en general, no s'allunyen excessivament d'aquelles que retrobem als *Consells* de Pineda.⁶

6. Vegeu-ne una anàlisi comparativa més concreta dels continguts a Martínez Romero en premsa, on també expose els meus dubtes sobre la difusió i el coneixement reals de les innovacions vivesianes, més enllà de la pura variació d'un tema recurrent.

Les diferències van per un altre camí. Els *Consells*, com diu BRANDENBERGER (1996: 237) «se separan de los libros de Vives por su forma, su extensión, su carácter popular y popularizante, su lengua, por la total ausencia de digresiones y por varios aspectos de contenido». Els aspectes de contingut són, per tant, els que menys diferencien unes pàgines de les altres. És lícit preguntar-se, per tant, si Pineda no podia haver començat la feina impulsat pel tractat de Vives recentment difós per terres valencianes, per bé que donant-li el to i la forma que creia més convenients o que tenia més a l'abast en el panorama de les lletres catalanes a València. El plantejament és lògic si tenim en compte diversos factors. Pensem que el *De institutione* fou dedicat el 1523 per Vives a la primera esposa d'Enric VIII, Caterina. Publicat a Anvers el 1524, fou traduït al castellà pel mestre de gramàtica Giovanni Giustiniani i publicat a València el 1528. Aquest Giustiniani (Juan Justiniano) dedicà la traducció a Germana de Foix. Recordem també que a Alcalá de Henares n'aparegué publicada l'any següent una segona traducció, que més aviat sembla ser una correcció de la primera; aquesta segona també és adreçada a la virreina Germana. Tot i que, com bé indicava FUSTER (1989: 11), l'edició de l'obra de Giustiniani, és a dir de l'edició valenciana de 1528 (la qual corria gairebé com si fos d'autor anònim, ja que el nom de Vives era dins del volum), ens ha pervingut en pocs exemplars, també és cert que la traducció castellana s'edità vuit vegades durant el mateix segle XVI.

Sovint s'ha considerat que els orígens familiars i el fet que el pare de Vives fos executat el 1524 podien explicar el semianonimat de la traducció de Giustiniani. Tanmateix la crítica ja s'ha encarregat de fer-nos veure que això no obstà perquè els jurats valencians i el duc de Calàbria encarregassen a Vives diversos afers entre 1516 i 1538 (GONZÁLEZ, 1987: 90). Comptat i debatut, la circumstància de no trobar-se el nom de l'autor, de Vives, en una posició més visible depèn més de qüestions d'impressor que no del traductor o del destinatari de la traducció. Perquè, en tot cas, les prevencions foren més manifestes en temps posteriors, i l'antierasmisme hi tingué un paper importantíssim, com tots sabem. Ara bé, coneixem, per les pàgines que hi dedicà E. González (1987: 56-57), que, malgrat tot, Vives fou llegit (altrament no tindrien sentit les successives edicions i traduccions), però rarament

se li reconegué el deute d'una manera oberta i manifesta. La no citació expressa no és signe d'independència. I això val també per al nostre cas. Em sembla realment difícil de pair que a la València de 1528 un escriptor de les característiques de Pineda desconegués i/o no tingués en compte el tractat de Vives sobre el matrimoni traduït per un personatge relacionat amb la cort de Germana de Foix de nom Giustiniani.

5. Sempre he cregut que falten treballs sobre l'ambient literari a la cort virregnal valenciana, tant de concrets com de síntesi. I això perquè considere que la visió fusteriana (FUSTER, 1985: 15) és excessivament dicotòmica,⁷ quan presenta una escissió entre el català i el castellà, per un costat, i la nota «renaixentista» de la cort i els concursos parroquials i les bromes eròtiques, per un altre. El creuament de les diverses coordenades dibuixa un panorama en què castellà i «renaixentista» sonava a cort, i català i casolà sonava a gent del país. El Pineda dels *Consells* publicats no encaixa del tot en aquesta parcel·lació. Si de cas, sí que hi encaixa el de la *Disputa de viudes i donzelles*. I és que ni tota la mesocràcia devia ser partidària indiscutible de les bromes eròtiques i dels concursos parroquials, ni la modernitat era patrimoni de l'aristocràcia. Les línies de relació no devien ser tan impermeables ni tan impossibles perquè Ferrandis d'Herèdia no pogués comentar amb el seu amic rimaire les últimes traduccions fetes al Real. Uns exemples: el *Flor d'enamorats* compilat per Timoneda segueix de prop composicions i refranys elaborats per personatges afectes a la capella musical del duc de Calàbria; de la mateixa manera, *La vesita* d'Herèdia, un dels productes més «moderns» de la cort i aprofitat també en algun moment de la traducció de Giustiniani, té elements temàtics comuns amb una obreta autòctona anterior com *Lo somni de Joan Joan* de Gassull (SOLERVICENS, 1999: esp. 77-79).⁸ Joan Fuster (1989: 32) ja va indicar que, entre

7. El mateix Fuster és conscient dels seus límits quan unes ratlles després afirma: «De tota manera, també ho hem de matisar, això. L'escassa atenció que fins ara hem dedicat a la història cultural dels dos primers terços del XVI valencià ha fet que passin inadvertides algunes dades importants».

8. De fet, més que no d'una obra concreta els nous productes tenen com antecedents directes, entre d'altres, diàlegs i circumstàncies retrobables en els escriptors valencians anteriors (vegeu ROSSICH, 1989: 156).

les coses afegides per Giustiniani en la traducció de l'opuscle de Vives, hi ha una crítica a les visites, que copia les conegudíssimes paraules de *La vesita*: «yo no sé quina paciència/ baste per a comportar/ tant de negre visitar/ com ara s'usa en València». Possiblement les confidències i consells entre una valenciana i una castellana que apareixen en aquesta mateixa traducció també deguen alguna cosa a l'obreta de Ferrandis d'Herèdia, a més de a l'*Uxor mempsigamos* d'Erasme (BATAILLON, 1966: 635). Ara bé, siga per via directa o indirecta, el traductor italià tingué accés a la composició de Joan Ferrandis d'Herèdia, de la mateixa manera que caldria pensar que Herèdia conegué de primera mà la feina de Giustiniani... I Herèdia ens porta a Pineda.

6. Tampoc no hem d'oblidar l'altre focus d'interès, l'Estudi General. Hom ha destacat les tensions en la Universitat valenciana en els anys 1503-1504, entre un claustre establert i un grup de reformadors que es volen basar en un pla d'estudis semblant al de París, ciutat a partir d'on es difonen coses tan noves com el mateix humanisme nòrdic, el d'Erasme i el de Vives. Sembla que hi havia a València un moviment de vocació humanista al marge de l'Estudi, alguns membres del qual maldaran per entrar-hi per a canviar la mentalitat i les estructures (SANCHIS CANTOS, 1993), moviments d'infiltració que —recordem-ho— tingueren en determinats moments el mecenatge dels ducs de Calàbria i dels de Gandia (GARCÍA MARTÍNEZ, 1986: 246). La dada és importantíssima perquè és també a aquests dos centres polítics on arriben els dos productes vivesians que ens interessen: la *Institución del matrimonio* en el palau que regentava el de Calàbria, i el *De officio mariti* en llatí, una mena de complement de la *Institutio*, en el que posseïa el duc de Gandia, a demandes del qual Vives escriví el volumet. Com ja sabem, el procés de regraciament entre alguns d'aquests intel·lectuals i el poder virregnal, relacionats a través de l'erasmisme, tingué diversos i coneguts daltabaixos. Un dels més importants, sens dubte, el mateix any 1528 en què es traduïa el *De institutione*, quan l'erasmista Olivar fracassà, gràcies al rector Salaia, en el seu projecte d'accedir a les càtedres de l'Estudi General. No obstant això, l'erasmisme acadèmic continuà un camí accidentat, que comptà, a partir dels anys quaranta, amb l'ajuda inestimable de Mencía de Mendoza, nova esposa del duc de Calà-

bria, deixebra d'Estrany, de Juan de Maldonado i de Lluís Vives mateix (GARCÍA MARTÍNEZ, 1986: 250) i seguidora d'Erasme i de l'erasmisme des d'èpoques remotes. En aquest panorama, complex, de l'erasmisme a terres valencianes, distingiria entre els productes més ideològics i controvertits, que corren en llatí en cercles molt concrets i més limitats, i uns altres de més «pedagògics», de vegades confosos fins i tot amb la literatura d'edificació, que generalment tenen la corresponent traducció —castellana— i, per tant, una major difusió i mercat.⁹ En aquesta direcció, Alcina (1986: 197-199) ja manifestava, amb raó, que el programa literari que sostenien les obres erasmianes estava pensat per al llatí, una renovació lingüística que buscava una extensió major que no la limitació a una determinada llengua. Pot ser per això també que el pensament d'Erasme no arribà sovint de manera articulada al terreny del vulgar, i encara. Perquè Alcina mateix mostra ben clarament com poetes neolatins admiradors d'Erasme com González, Sobrarias, Vilches o Hernán Ruiz de Villegas, i en principi amb un espai adequat per a provar les noves idees, no les segueixen tampoc fidelment, fins el punt que conclou: «los ideales poéticos de Erasmo no se encuentran en estos seguidores suyos. Más bien hay que buscarlos en una serie de poetas que escriben sobre temática religiosa entre los que resaltaría en primer lugar la figura turbia de Alvar Gómez de Ciudad Real» (*ibid.*, 199). Potser per aquest cantó de la renovació lingüística no trobarem massa coses, però sí alguna més si passem a l'erasmisme en general, com mostrà Sebastià García Martínez (1986: 216).¹⁰ Independentment

9. Quan dic això, pense en les afirmacions fonamentals de BATAILLON (1966: 643): «Los tratados que se escribieron bajo el impulso directo del moralismo erasmiano constituyen una especie de anexo profano de la literatura de edificación. La producción humanística de que España es deudora a los erasmistas sería literariamente desdeñable si no se tuviera el derecho de incluir en ella una abundantísima floración de diálogos».

10. «Valencia, más equilibrada, ofreció versiones operativas —realizadas por traductores autóctonos o afincados en el País Valenciano (Bernardo Pérez, Molina, Cordero)— sin descuidar la otra vertiente a cargo de profesores de su floreciente *Estudi General*, como Decio o Francisco Juan Mas. Ambas direcciones contaron con la pujante imprenta local (Costilla, Joffre, Sanahuja, Mey, Maciá) cuando no con el concurso de los grandes tipógrafos Nucio y Plantino, que imprimieron en Amberes las traducciones de Juan Martín Cordero. En suma, a escala hispánica, Valencia —parangonable a Sevilla, superior a Toledo o a Valladolid— sólo se vería superada por Alcalá, foco neurálgico de las ediciones erasmianas en España».

de la valoració de l'erasmisme a les terres valencianes —que potser Fuster minimitza i Sebastián Garcia potser sobrevalora una mica en atorgar una excessiva influència a personatges i cercles molt concrets—, en el qual terreny no entraré, la dada incontrovertible és que al final de la dècada del vint hi ha una empena i difusió important d'Erasmisme, ni que siga en castellà —o en llatí— i amb destinació a un públic geogràficament divers.

7. La menció d'Erasmisme en aquest context en què ens situem no és cap manera gratuïta: la traducció i difusió de les obres de Vives sobre l'educació per al matrimoni coincideixen en el temps i en l'espai amb el període de major difusió de l'erasmisme, tant en els àmbits escolars com en els destinataris en vulgar per als quals es traduïen les obres més «didàctiques». Siga quina siga l'avaluació de la importància i qualitat de la penetració, evidentment diversa i poc orgànica, el cas és que les premses valencianes avalen perfectament aquest procés. Per al meu propòsit, m'interessa moltíssim destacar la publicació a València després de 1521 del poema *Triunfos de Locura*, de Hernán López de Yanguas, on hi ha un clar ús de la *Moria* (BATAILLON, 1977: 329-331), per bé que la presència del personatge de Prudència canvia el to del poema de López respecte a Erasmisme, medievalitzant, evocant esquemes tradicionals (*las moralidades*) i deixant una mica de marge a la ironia i a l'ambigüitat. Però m'interessa molt més recordar que l'abril de 1528 aparegué a les premses valencianes de Costilla l'*Enquiridion* castellà preparat (sobre el text d'Alonso Fernández de Madrid, ardia-ca d'Alcor) per Joan de Molina, personatge vinculat amb els Mendoza i el duc de Calàbria, com també —i aquesta circumstància no ha de passar desapercebuda— el traductor Giustiniani. A la cort de Germana de Foix hi havia, doncs, una mica més que festes; dit altrament, no cal esperar Mencía de Mendoza per veure quelcom dels nous corrents intel·lectuals. El cert és que juntament amb aquesta edició de l'*Enquiridion* aparegué una traducció-adaptació de Molina de l'*Encomium matrimonii*, amb el nom de *Sermón breve en loor del matrimonio*. En el mateix mes d'abril Jofre publicava una traducció de l'*Uxor mep-sigamos*, el *Colloquio de Erasmo intitulado Institución del matrimonio christiano*, de Diego de Morejón (GARCÍA MARTÍNEZ, 1986: 218).

Curiosament Erasme era plenament conscient que existien algunes obres seues dedicades a l'edificació i que no tractaven cap tema objecte de debat, per la qual cosa podien ser candidates a la traducció, millor que altres de més especulatives; desaconsellava, per això, la traducció de l'*Encomium matrimonii* i dels *Colloquis*, mentre que mirava amb bons ulls la traducció de la *Institutio matrimonii christiani*, que tanmateix no fou traduïda al castellà (BATAILLON, 1966: 281). L'entrada d'Erasme en escena ha de fer-nos repensar els motius reals d'aquella inclinació del final dels anys 20 i següents per allò que denominem literatura de matrimoni. És evident que aquest nou impuls té unes arrels ideològiques clares, en el tractament del celibat i del matrimoni, un tema que Erasme va introduir en un debat més ampli, com tothom coneix. La traducció de Vives no està lliure del fenomen general, i deu molt a aquest ambient d'edició de textos sobre l'educació de la dona i el matrimoni, en les diverses formes de tractat o en el més modern de col·loqui. Per reblar el clau, no sé en quina mesura no cal relacionar aquestes traduccions i l'anterior difusió d'obres d'Erasme i de Vives sobre literatura matrimonial amb el fet que Antonio de Guevara, militant antierasmista, decidís publicar el *Relox de príncipes* el 1529.

En aquesta mateixa època de publicació massiva de paper sobre el matrimoni i l'educació matrimonial, el de Vives inclòs, cal situar l'origen del *De officio mariti* vivesià. L'humanista valencià el va escriure, com ja he dit, a requeriment de i dedicat a Joan de Borja i Enríquez, duc de Gandia, el qual havia llegit ja el *De institutione feminae*. No era la primera vegada que entrava literatura d'aquesta mena a la llar dels ducs de Gandia. De fet, en temps anteriors, Alfons el Vell fingia —literàriament parlant— haver escrit una lletra dirigida a la seua filla, on la instruïa en el nou estat del matrimoni.¹¹ No cal dir que la pers-

11. Em permet un excurs. ROSANNA CANTAVELLA (1991: 36) diu, a propòsit de la configuració del ms. 3-I-7 de la Reial Acadèmia de Bones Lletres, on s'inclouen dos petits tractats medievals sobre l'educació de la dona: «La persona que decidí incloure al manuscrit les peces 6 i 7 [els dos opuscles que l'autora edita en aquest mateix article] hagué de veure'n un evident punt en comú: la voluntat de preparar la dona jove per a les responsabilitats que recauran sobre ella dins el matrimoni. Ja la peça 5 s'havia ocupat de la instrucció en les responsabilitats domèstiques, però l'*Epistola de sant Bernat*

pectiva, un segle després, havia canviat notablement i el nou duc no aspirava tan sols a llegir o a escriure un menut tractat didàctic, sinó més aviat a assaborir els nous fruits culturals del nord, uns fruits que poc o molt havia pogut gaudir donant aixopluc a personatges tan importants com Estrany o Francesc Dassiò.

El final d'aquesta passada d'humanisme nòrdic relacionada amb la temàtica matrimonial potser cal situar-la a mitjan segle XV, quan Pedro de Luján publicava els *Coloquios matrimoniales* seguint més d'una vegada l'*Uxor mempsigamos* d'Erasme i les obres de Guevara, una mescla únicament possible perquè Luján buscava en Erasme allò que tenia d'«amable manual de sabiduría» (BATAILLON, 1966: 650). El cas és que els *Coloquios* tingueren la fortuna d'obtenir onze edicions entre 1550-1589. Al mateix temps que açò succeïa, el 1551 sortia al carrer la traducció castellana de la *Introducción a la sabiduría*, de Vives, feta per Diego de Astudillo, juntament amb la traducció, també d'Astudillo, de dos escrits de Plutarc, un dels qual «enseña a los casados cómo se han de haber en su vivir». A mesura que passa el temps la desideologització d'aquestes pàgines és més evident.

Al costat, o en paral·lel, d'aquesta massiva traducció i difusió d'escrits relacionats poc o molt amb els teòlegs nòrdics, hi ha una ben representativa divulgació de literatura matrimonial en castellà, visible sobretot en els anys posteriors a la Reforma i a la contestació contra-reformista, com és lògic. Títols com *Tractatus de matrimonio Regis Angliae* (Salamanca 1530) del benedictí Alfonso de Virués, en són ben il·lustratius. Si assagem de fer una apressada llista de publicacions més o menys vinculades al tema, retrobarem el *Norte de los estados*, de Francisco de Osuna (Sevilla, 1531; Burgos, 1541, 1550), *Saludable instrucción del estado del matrimonio*, de Vicente Mexía (Còrdova,

[, del regiment e cura de la casa, feta al cavaller Ramon de Castell Ambròs] està escrita pensant en el *pater familias*, no en la dona». Em sembla molt interessant aquesta configuració manuscrita, perquè comporta, tot i les diferències, una forma de veure les coses molt semblant a aquella que ja comprovem analitzant conjuntament el *De institutione feminae* i el *De officio mariti* de Vives, o els *Consells a un casat* i els *Consells a una casada* de Pineda, és a dir un díptic amb dues destinacions, si més no a nivell superficial. La col·locació de les obretes en el manuscrit de l'Acadèmia de Bones Lletres potser obeeix, doncs, a altres raons que a una simple voluntat formativa.

1566), el breu *Documento e instrucció provechosa para las donzellas rezien casadas* (s.l., 1554) o el *Orden de bien casar, y avisos de casados* (Bilbao, 1581). Potser no és gens gratuït indicar que l'editor de Pineda, Joan de Timoneda, a més d'estar a l'aguait de la producció editorial, va exercir militantment a favor de la causa de la reforma catòlica, segons podem observar en la seua producció dramàtica.

8. Després de fer tot aquest repàs, necessari per reavaluar correctament els productes literaris que s'originen a la València posterior a les Germanies, queda clar que Pineda no pogué escriure els *Consells a un casat* i els *Consells a una casada* en el clima cultural del segon quart de segle que he provat de traçar, però sí immediatament abans, quan no tenia ni podia tenir aquests referents literaris, sinó els consells d'un segle abans i el català que, per a assumptes profans, feia servir la generació anterior, la de Fenollar i Gassull. Berger (1987: 327-328) també comprova el mateix: la desaparició, amb les Germanies, d'allò que s'ha anomenat erradament «corrent satíric valencià». Després ve la cort virregnal, que viu una permanent paradoxa i on conviuen afeccionats a la poesia de cançoner i a la popular, músics, seguidors i traductors de March i de Vives, erasmistes, a la vora d'impressors del mateix Erasme i de Vives en castellà, un ambient capaç de celebrar amb gust la representació de *La vesita* i alhora la de *l'Eunucus* de Terenci amb un davantal en forma de col·loqui d'estil erasmia de Joan Àngel González. Tanmateix, el dilettantisme i el professionalisme del segon quart del segle XVI tenen, en parts més o menys iguals, les seues evidents arrels en la situació de la València de finals del XV i del principi del XVI, és a dir, en una societat i en una intel·lectualitat que passa de ser relativament autosuficient a intentar hibridar en el millor dels casos els productes que provenen directament o indirecta de les esferes acadèmiques i sobretot les novetats, també lingüístiques, que —tímidament en algunes ocasions i en altres més obertament— s'escolen entre les parets del Real, del cercle del duc de Gandia o s'aprenen en les estades italianes, parisenses o castellanés. La deficiència de «dirigisme cultural» en la segona meitat del XV, que en el seu dia va assenyalar Fuster, és fonamental per a entendre l'aparent poti-poti de les primeres dècades siscentistes. Sense aquesta conjuntura politicocultural i sense el *boom* d'impressions «matrimonials», no

sols no s'haurien publicat obres de l'estil dels *Consells*, ni probablement tampoc la *Disputa de viudes i donzelles*, sinó que tampoc haurien tingut un públic potencial que menés Timoneda i Almodéver, respectivament, a publicar-les en començar el tercer quart de segle. Sobretot Timoneda. Perquè la *Disputa*, en tenir d'acompanyant de volum l'*Espill* de Roig, tenia assegurada la venda. Ultra la reivindicació de valors lingüísticoculturals —visible en l'Epístola proemial d'Almodéver a la publicació conjunta en 1561 de *Lo procés de les olives*, *Lo somni de Joan Joan* i *La brama del llauradors*—, l'edició d'aquestes obres tenia uns ben calculats estudis de mercat,¹² per entendre'ns. No puc deixar de notar, de passada si voleu, que més d'un passatge de l'*Espill* exposaria narrativament coses que trobem teòricament —i independentment— exposades en Guevara, Luján o Vives. Un exemple: la voluntat manifesta que les dones donen de mamar els seus fills, present al llibre II, cap. XVIII i ss. del *Relox de Príncipes* de Guevara i al *Coloquio cuarto* de Pedro de Luján, com també al *De institutione* de Vives. El valor *exemplar* és, doncs, evident, com ja remarcà Almodéver mateix a l'Epístola proemial. La visió mercantil d'Onofre Almodéver resta, doncs, fora de tot dubte; tant fóra de dubte com la voluntat revitalitzadora de la llengua. Timoneda potser afegia al valor segur d'una composició «de moda» uns altres de no menys segurs: el coneixement i el prestigi de l'autor i del seu fill, els Pineda, i la factura popularitzant dels versos, difosos de manera convenient, en plec solts, un mitjà que en facilità enormement la lectura (vegeu sobre això ROMEU, 1991). Tornaré a insistir en les causes d'edició de Pineda als paràgrafs finals d'aquest article.

12. No m'acaben de convèncer les hipòtesis d'Escartí (1997: 158) sobre les causes que afavoriren l'edició d'aquestes peces: «Les edicions cinccentistes de l'obra de Roig, Fenollar i els altres satírics, potser caldria entendre-les a la llum de la bona salut de què gaudien els cercles literaris —i cal entendre “poètics” — valencians en aquell segle, i la continuïtat d'aquells lletraferits, respecte dels del segle anterior, en versificar sobre dones, contra dones i per les dones. I una mostra en podria ser l'Acadèmia dels Nocturns, els poetes de la qual presentaven un cert gust clarament “medievalitzant”, com ja va destacar Fuster (1989,95). Jaume Roig, a pesar de la dificultat del seu metre, estava cridat a tenir “descendència” en aquell segle XVI. Imitar-lo, a més d'enllaçar amb una tradició local, potser connectava perfectament amb determinats pressupòsits experimentalistes del Manierisme».

Tot i que m'allunye una mica del tema, no em sé estar de notar l'important paper que han tingut determinats passatges d'obres literàries en la percepció actual de la vida cultural i social de la València d'aquell temps. Marino (1992) podria ser un treball paradigmàtic del que dic, perquè pensa que una bona visió de la cort virregnal és la que presenta Lluís de Milà a *El Cortesano*. És evident que hem d'anar amb molta cura sempre que intentem extreure materials històrics de pàgines literàries, per tal d'evitar unes visions distorsionades. Això ocorre tant si partim de les pàgines de Milà, com si ens creiem que la cort de Germana de Foix és sols el que ens dibuixa *La vesita* d'Herèdia. Crec que Romeu (1999: 60-61) té molta raó quan indica que allò que conté *La vesita* és més una penetració de la ciutat a la cort que realment l'ambient de la cort, si més no en la primera representació de la farsa. Per això mateix entenc que s'ha de buscar més l'aspecte literari de la peça i les connexions possibles amb altres esquemes i desenvolupaments literaris anteriors, que no deduir directament realitats. En el cas de la composició de Milà, també és evident un primer —i no ulterior— impuls de *Il Cortegiano* de Castiglione.

9. Aquestes reflexions quedarien incompletes si no intentés d'aprofundir ara alguns aspectes de *La disputa de viudes i donzelles*, la sentència arbitral de la qual, juntament amb els *Consells*, conformen la literatura profana de Pineda. Em sembla pertinent incloure la sentència en el mateix paquet que aquests darrers a l'hora de fer una reavaluació crítica de les causes que motivaren llur publicació. Ho he fet, doncs, ben conscientment, perquè, a més, considere que el context en què s'escriviren totes tres obres és essencialment el mateix, com també les circumstàncies que en facilitaren la impressió. Fins i tot diria que les dates de redacció no són massa allunyades. M'ho fan pensar dos fets. El primer, que Jaume Siurana, en la demanda inicial que presenta a l'altre *disputador*, Joan Valentí, li planteja la qüestió en els següents termes: «A cert amic nostre tothom li consella,/ puix prou jove es troba, que prenga muller,/ parlant-li una viuda i una altra, donzella» (GIMENO-PITARCH, 1982: 115). Termes que retrobem en els *Consells a un casat*, quan Pineda ens fa veure que li escriu a «un son amic novament casat» una sèrie de consells «puix dins nostra confra-

ria/ sou entrat i en tan alt lloc» (GIMENO-PITARCH, 1982: 155). El to de confiança i de companyonia entre els membres de la «confraria», entre els homes al capdavant, hi és present en ambdues obres. També la declaració manifesta «que és burla tot» o que és «broma» açò «que us presente» (GIMENO-PITARCH, 1982: 148,163). No planteja ara la possibilitat que tota la *Disputa* siga un joc literari la responsabilitat única del qual calga assignar-la a Pineda, cosa per altra banda perfectament possible atesos els models literaris en circulació durant la segona meitat del segle xv i el fet ben manifest que se'ns hi diu ja que l'escrivent —i per tant, l'autor material de la transcripció dels versets— fou Martí Pineda. De moment, l'interès meu rau en la consideració que ambdues obres tenen un destinatari «amical» que ara, en la *Disputa*, cerca la millor esposa i que després, en els *Consells*, en els primers mesos de casat, rep els savis preceptes del nostre autor. Sembla com una mena de procés «pedagògic».

El segon argument a favor d'una data primerenca de redacció de les tres obres profanes és molt més dèbil, perquè entra de ple en la presentació de la ficció. Després del debat entre els personatges de Siurana i Valentí, i com manen tradicionalment les regles dels debats i disputes d'aquesta mena, hi ha la sentència arbitral de Pineda. Immediatament abans, però, llegim els «compromís i elecció de jutges», on es diu:

I prenen per jutges, molt pràctics i destres,
 A dos grans juristes provectes en l'art:
 Misser Guardiola, que és mestre dels mestres,
 En qui jamás caben embusts ni finestres;
 I aquell gran monarca, misser Lluç Ricard;
 I escrivà volen que sia Pineda,
 Puix sap de rics versos teixir fina seda

(GIMENO-PITARCH, 1982: 137)

Si fem cas als versos, Pineda no tenia encara una edat «provecta». Com tampoc la tenia quan escriví els *Consells*. Allò absolutament innegable és que, en totes les obres on de manera total o parcial participa Pineda, s'hi fan servir formulacions literàries que tenen a veure

amb concepcions del segle xv. I no sols formulacions, sinó també perspectives i continguts. I si no, llegim què diu la versió catalana que, al final del dit segle, va fer Martí de Viciàna, avi del conegut historiador, de l'*Econòmica* atribuïda aleshores a Aristòtil i transmesa per l'Aretí:

Disputa-se, entre aquells que volen casar, que seria molt millor pendre vídua que donzella; e per altres és tengut lo contrari. Los que defensen les vídues dien les rahons següents: que la vídua és més apta a regir casa, com ja sia sperimentada, e per aumentar aquella [...]. Los que la part de la donzella defensen dien lo següent: que quatre rahons naturals acompanyan a pendre donzella. La primera que la donzella, com a persona no acostumada de maneres de home, és més presta a conformar-se ab la condició del marit [...]. La segona, que no usada dels actes carnals, se contenta de aquells en los quals lo marit la avarà; lo que a la viuda seria quasi imposible com ja per altri sia estada abeada. [...] La quarta, que la donzella, com aquella que és criada a les costums del marit, és més subjecta e obedient que la vídua. [...] E per tant aconsella Aristòtil ésser millor e més conivent pendre donzella que vídua [...]. Que les dones, essent bones per ygual, totstemp és millor la donzella; emperò si la donzella és mala e la viuda bona, sellavors no consent disputa, car millor és la viuda (VICIANA, 1982: 50-52).

La major part de les virtuts i dels defectes assignats a les viudes i a les donzelles tornem a trobar-los en la *Disputa* —i a *Lo procés de l'olives* i *Lo somni de Joan Joan*, com no podia ser d'altra manera i Almodéver va saber veure. Una comparació ràpida dels arguments que s'hi presenten ho confirma. Valentí, en la seua posició favorable a elegir una donzella per esposa, i Siurana, favorable a la viuda, repeteixen de manera insistent qualificacions assignades tradicionalment als dos estats, en les quals suren, lògicament, motius misògins: les donzelles són molt canviants, indòcils, insadollables, no saben el funcionament de la casa; altrament, les viudes són massa experimentades en temes d'amor, orgulloses, sempre tenen present el primer marit. En contra de l'argumentació negativa s'hi alça una altra de positiva no menys tradicional: les donzelles són un bon remei de la concupiscència i hom pot ensenyar-les i modelar-les al seu gust; les viudes ja saben les regles, no enganyen ningú, són molt complaents i millors ad-

ministradores. Fins i tot és previsible el final de l'obreta en què participa Pineda, on, com l'Aristòtil de la versió de Viciana, el jutge s'inclina per la donzella, tot i que indica que «vèrgens i viudes, honestes i bones» tenen la seua total consideració (GIMENO-PITARCH, 1982: 151). La simple comunitat temàtica o de continguts no té res d'estrany, evidentment, encara que mostra, en el quefer de Pineda, unes tendències gens innovadores. Allò més curiós és, però, que també corren en paral·lel algunes afirmacions o, si més no, alguns solatges intel·lectuals. Vegem el començament de la sentència arbitral, on Pineda parla de les obligacions que hom ha de tenir envers un amic, generalitzant a partir del fet concret que la *Disputa* tinga com a motor una consulta amical:

Les lleis, furs i regla de vera amicícia
 obliguen als hòmens, al punt més excés,
 que no hi deu concórrer enveja i malícia,
 ni res d'interessos, enganys i cobdícia,
 mas junts contentar-se del menys o del més;
 l'advers i lo pròsper los deu ser comú,
 i, en tot quant practiquen, no sien disformes,
 mas tinguen i observen tals lleis i tals normes,
 que en tot lo que vullen los dos sien u

(PITARCH-GIMENO, 1982: 138)

Paral·lelament, VICIANA (1982: lib. 2, lns. 798-804) afirma, referint-se al matrimoni: «Com tota perfecta amicícia sia en voler e desijar dos amichs una sola cosa honesta e profitosa, a cascuna de les parts posa lo excelent filòsofo Aristòtil certs documents tocants a aquesta benivolència e amicícia del marit e de la muller, com aquesta per unió sia tan gran que aquella departir altre que la mort no és possible». Aquesta afirmació és coherent amb el fet que el segon llibre, que sols apareix en les versions llatines de l'obreta, potser fou redactat «en part per un peripatètic i en part per un estoic grec del segle II o III abans de Jesucrist» (FERRANDO a VICIANA, 1982: 12). De fet, les paraules de Viciana transcrites mostren una lectura profitosa i interessada —medieval— de l'ètica aristotèlica, pel fet de relacionar l'amis-

tat amb la relació home-dona, però també preceptes estoics que, aplicats a la comunitat d'interessos entre amics, trobem ben desenvolupats en l'epistolari senequià, per exemple. Les dades encaixarien perfectament si no fos que curiosament aquest fragment sembla ser de la collita pròpia del traductor, segons descobrim a partir de la informació que hi dóna l'editor, el qual selecciona en una taula (FERRANDO a VICIANA, 1982: 103-104) allò que pertany a traducció glossada i allò que sembla un pur comentari del traductor. Tanmateix, i observant la manera de treballar i la formació de Viciàna, m'incline a pensar que el text en qüestió prové, si més no en part,¹³ d'alguna anotació llatina del text.

No vull dir que Pineda agafe directament les idees de Viciàna. Les diferències són massa notables. Ara bé, no descarte que Martí Pineda tingués presents, per als versos de temàtica «matrimonial», textos com ara aquest. Sens dubte, també ajuda a tenir aquesta sensació de proximitat el llenguatge planer de Viciàna, fet que ha provocat que el seu editor afirmés: «La resta de la dedicatòria i tota la versió són tan planeres que, si en desconeguéssem l'autor, *podríem considerar-la com un producte més de la literatura burgesa valenciana de les darreries del segle XV*» (FERRANDO a VICIANA, 1982: 20; la cursiva és meua). Pot ser una mica excessiva l'afirmació, perquè aquest text no s'allunya molt, quant al llenguatge i fins i tot les propostes, d'altres opuscles de temàtica semblant. I tanmateix ve a dir, en latència, una cosa que ara sabem ben bé, com és la construcció d'un tipus de literatura que va imposant les seues pròpies regles de joc i que, amb perspectives iguals o divergents, coneix una forta embranzida en els anys següents a la implantació de la impremta i l'adveniment dels textos de l'anomenat humanisme nòrdic. El que va canviant és la llengua de vehiculació, que comença a ser el castellà i, depèn de quins cercles, el llatí. Els patrons que devia tenir a l'abast Pineda a l'hora de redactar els versos profans el marcaren decididament: sense Roig, Fenollar o

13. La part final de l'afegit de Viciàna ens recorda el refrany d'una cançó continguda al *Flor d'enamorats*; és el poema 51 de l'edició FUSTER (1983: 109): «A dos departir,/ units d'un voler,/ no hi basta poder/ sinó lo morir». No té res d'estrany. Com bé va indicar l'editor (*ibid.*: 20, n. 42), aquest refrany ja apareix a *Requesta d'amor* (vv.11-12), una obreta sembla que falsament atribuïda a Corella.

Gassull, Martí Pineda hauria fet una obra en una altra línia, no sé si millor, però sí utilitzant esquemes molt més vells (ens n'hauríem d'anar als *Consells* d'un segle abans, con els editats per ROSANNA CANTAVELLA, 1991) o més actuals, en català (en la línia de l'*Econòmica* aristotèlica traduïda per Martí de Viciàna una vintena d'anys abans d'acabar el segle), en castellà (els col·loquis o les epístoles de Guevara) o en llatí-castellà (Vives-Erasme). Les pàgines literàries impreses en català del XVI tampoc li oferien millors expectatives. Que Pineda i els suposats debatents no seguesquen aquests darrers esquemes tampoc en la *Disputa* ens situa novament en un temps de *redacció* anterior als anys trenta del segle XVI, quan hom encara podia ben bé utilitzar continguts econòmics més o menys coincidents amb els pseudoaristotèlics difosos per Viciàna. Dit altrament: jo situaria la composició de les peces profanes de Pineda abans del 1528, any de la traducció de la *Institutio feminae* de Vives, que se m'afigura com una data simbòlica clau.

10. Finalment, i com a conclusió, remarque que el fet que Roig, Fenollar i companyia tinguen edicions en començar la segona meitat del XVI pot mostrar, a més d'una valoració per allò propi, tradicional, causada per diversos factors que la crítica ha destacat, un interès per productes que, per altres motius i per altres vies, tingueren la seua concurrència en el mateix segle XVI castellà. En previsió de les limitacions en el nombre de possibles receptors del producte literari en català, hom oferia en aquesta ocasió literatura *ja feta* que poc o molt podia comparar-se temàticament amb el que s'estava fent en castellà i alhora podia generar uns guanys econòmics apellant al patriotisme lingüístic, a la tradició i a la bona literatura (= l'exemplaritat). De fet, és el que retrobem a l'Epístola proemial d'Almudéver, un personatge —recordem-ho— autor d'uns sonets en castellà i d'una *Instrucción para saber devotamente oir missa*, obres d'escassa reivindicació lingüística. En aquella epístola (ed. DURAN-SOLERVICENS, 1996: 117-120), Almudéver explicita que edita: 1) l'*Espill* «del qual ya anaven faltant los originals» de l'edició del 1531, és a dir, perquè preveu una demanda segura; 2) el *Procés de les olives* i *Lo somni de Joan Joan* perquè «trobaran los que ab los ulls clars mirar-

la voldran, davall la burla, grandíssima abundància de documents, sentències y avisos, en los quals, con en un espill [l'ús de la paraula en aquest context no és gens innocent], se poran mirar los homèns per a veure quina cara los fa lo món en la joventut y en la vellea», unes causes que, si fa no fa, apareixien en els prolegòmens a l'edició de 1531 de l'*Espill*, on es diu:

Virtuts tals explica pugnant contra-ls vicis,
 que·ns mostra de viure ab regla y bon orde,
 y tot ho compassa ab tals artificis,
 que·ns posan la senda de bons exercicis
 lunyant-nos del pèlech, dels crims y desorde.
 [...]
 Si us par molt satírich quant diu y rahona,
 gustau la medulla qu'és tot bon exemple,
 que·n arbre molt aspre collim, y contemple
 que flos e fruts dolços nos mostra y nos dóna

(Duran-Solervicens, 1996: 116)

En aquest mateix grup, i per aquestes mateixes causes, s'inclouria la *Disputa*. La declaració de l'existència de literatura pròpia, dels «passats», escrita en català, una literatura que hem de fer reviscolar, com Almudéver fa dir al personatge de Raó, necessita d'algunes matisacions crítiques. Perquè una cosa és un clàssic i una altra cosa, i no necessàriament vinculada, la tradició. March entraria en el primer apartat, com indica el prologuista explícitament, però no els «satírics», que aprofitarien per a vehicular sanes doctrines. Per tant, cal no introduir dins del mateix calaix l'ausiasmarquisme del XVI amb els productes menors del nostre editor, que realment s'han d'explicar des de l'absència d'escrits contemporanis en català capaços de competir en el mercat editorial. No és altra la causa d'editar els mediocres versos de Pineda, en una composició que ni tan sols és citada a l'epístola proemial. Perquè, en tot cas, l'única de les obres editades en 1561 que ens pot semblar «clàssica» és l'*Espill* de Roig, que ja havia merescut una edició anterior. El llibret del metge valencià tenia —i té— uns indubtables valors literaris, poc comparables amb els de la *Disputa de*

viudes i donzelles. En un excés de retòrica de savi comerciant, Almu-déver volia treure aquells versos de la «ingratitude» amb el desig d'oferir-los com a exemples «on se podran mirar los hòmens com a espills». Espills de què? Doncs espill literari i també moral. Però quin model literari podia aportar la *Disputa* més enllà d'una exposició i un desenrotllament absolutament tòpics?

La literatura sobre el matrimoni i la dona, ja ho he dit, va ser gairebé sempre escrita en castellà; no va crear certament una producció en català. Ara bé, tot i que el mercat oferia aquests volums i aquest tipus de gènere, Timoneda i Almu-déver aprofitaren l'empenta per a llançar uns productes relacionables, però alhora amb suficients atractius propis: el populisme en un cas, la vena patriòtica en l'altre. Davant el fet dissuasiu de la massiva publicació en castellà (que remarca ROSSICH, 1993: 130), aquesta estratègia podia oferir bons resultats als impressors valencians, justament uns pocs anys després que Antonio de Guevara ens oferís una «Letra para Mosén Puche, valenciano, en la cual se toca largamente cómo el marido con la muger y la muger con el marido de han de haber. Es letra para dos recién casados» (ep. I,55), la «Letra para mosén Rubín, valenciano y viejo, en la cual se le responde a ciertas preguntas muy notables. Es letra para mujer que se casa con algún viejo» (ep. I,60) o la «Letra para el gobernador Luis Bravo, porque se enamoró siendo viejo. Es letra que conviene que lean los viejos antes que empredan amores» (I,34). De tot açò, es dedueix clarament que la temàtica tenia un terreny abonat per a edicions i reedicions. Això no significa, per tant, que hi hagués nusos d'influències entre obres, que, en tot cas, s'han d'avaluar de forma individual i limitar-les a aquelles escrites en el segle XVI. Les aventures editorials d'aquest segle, doncs, no s'han d'entendre sols des de la perspectiva del patriotisme lingüístic,¹⁴ que en tot cas podia triar entre un ventall de possibilitats, sinó també de les expectatives d'un públic amb unes concepcions esteticoliteràries que provenien en gran

14. I encara. Com indica FUSTER (1989: 99): «És d'aquesta renúncia [a la llengua] que es lamenta Onofre Almu-déver. I no sé si del tot. De l'«Epístola proemial» del 1561, es dedueix més la queixa per l'oblit a què restaven condemnades les obres antigues que no pas la denúncia d'una dimissió lingüística perillosa de cara al futur».

part de la literatura castellana. Això, la circumstància, és el que va veure Miquel i Planas a l'hora de projectar l'edició del «seu» *Cançoner satíric valencià* (1911), on edità les peces de les quals estem parlant.

TOMÀS MARTÍNEZ ROMERO
Universitat Jaume I

BIBLIOGRAFIA

- ALCINA ROVIRA, J. F. (1986): *Erasmismo y poesía en España*, dins J. IJSEWIJN-A. LOSADA, *Erasmus in Hispania, Vives in Belgio, Lovanii*, in Aedibus Peeters, ps.197-214.
- BATAILLON, M. (1966): *Erasmus y España*, Mèxic, FCE (2 ed. espanyola).
- BATAILLON, M. (1977): *Erasmus y el erasmismo*, Barcelona, Crítica.
- BERGER, PH. (1987): *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento (1)*, València, IVEI.
- BOVER, A. (1993): *La producció poètica en llengua catalana de Joan Ferrandis d'Herèdia*, dins *Miscel·lània J. Fuster VI*, ed. A. Ferrando-A. Hauf, PAM, ps. 107-116.
- BRANDENBERGER, T. (1996): *Literatura de matrimonio (Península Ibérica, s. XIV-XVI)*, Saragossa, Pórtico.
- CANTAVELLA, R. (1991): *L'educació femenina per al matrimoni: dos opuscles catalans medievals*, dins *Miscel·lània Joan Fuster IV*, ed. A. Ferrando-A. Hauf, PAM, ps. 33-57.
- DURAN, E. i SOLERVICENS, J. (1996): *Renaixement a la carta*, Vic, Eumo/Departament de Filologia Catalana Universitat de Barcelona.
- ESCARTÍ, V. (1997): *Nota sobre l'interès per Ausiàs March al segle XVI*, dins R. ALEMANY, ed. *Ausiàs March: textos i contextos*, Barcelona/València, IIFV/PAM, ps. 155-171.
- FERRANDO, A. (1983): *Els certàmens poètics valencians*, València, Diputació (Institució Alfons el Magnànim).
- FUSTER, J. (1985): *La Decadència al País Valencià*, Barcelona, Curial (2 ed.).
- FUSTER, J. (1989): *Joan Lluís Vives i València, 1928*, dins *Llibres i problemes del Renaixement*, IFV/PAM, ps. 9-42.
- FUSTER, J. ed. (1983): *Joan Timoneda, Flor d'enamorats*, València, Tres i Quatre.
- GARCÍA MARTÍNEZ, S. (1986): *El erasmismo en la Corona de Aragón en el siglo XVI*, dins J. IJSEWIJN-A. LOSADA, *Erasmus in Hispania, Vives in Belgio*, Lovaina, in Aedibus Peeters, ps. 215-290.

- GARCÍA PILÁN, P. (1993): *El reformismo social de Joan Lluís Vives: las mujeres y los pobres*, dins A. MESTRE SANCHIS-P. PÉREZ GARCÍA, coords., *Un valenciano universal, Joan Lluís Vives*, València, Ajuntament, ps. 157-178.
- GIMENO, L. i PITARCH, V. (1983): *Poesia eròtica i burlesca dels segles XV i XVI*, València, Tres i Quatre.
- GONZÁLEZ Y GONZÁLEZ, E. (1987): *Joan Lluís Vives. De la Escolástica al Humanismo*, València, Generalitat.
- GRAULLERA, V. i MORÓDER, C. (1988): *Andreu Martí Pineda, notario y poeta valenciano del XVI*, dins *Homenatge al doctor Sebastià García Martínez*, vol.1, València, Conselleria de Cultura, ps. 375-385.
- MADURELL, J. M. i RUBIÓ, J. (1995): *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, Gremio de Editores.
- MARINO, N. F. (1992): *The Literary Court in Valencia, 1526-36*, «Hispanófila», núm. 104, ps. 1-15.
- MARTÍNEZ, T. i MICÓ, I. (1989-1990 [1991]): *Realitat i ficció al «Cançoner satíric valencià»*, BRABLB, XLII, ps. 227-275.
- MARTÍNEZ, T. i MICÓ, I. (1992): *Lectura del «Cançoner satíric valencià»*, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», núm. 25, ps. 5-25.
- MARTÍNEZ ROMERO, T. (en premsa): *El De institutione feminae christianae de Vives a la València del XVI i la literatura de matrimoni en vulgar*, dins *Actas del Congreso Internacional «La Universitat de València y el Humanismo: Studia humanitatis y renovación cultural en Europa y el nuevo mundo»*.
- RALLO GRUSS, A. (1990): *Coloquios matrimoniales del licenciado Pedro de Luján*, Madrid, Anejos del Boletín de la Real Academia Española.
- REDONDO, A. (1996): *El problema morisc al Regne de València i l'activitat de Fra Antonio de Guevara (1525-1526)*, «Afers», núm. 23/24, ps. 99-151.
- ROMEU, J. (1991): *Sobre els primitius plecs solts catalans amb contingut poètic*, dins *Poesia en el context cultural del segle XVI al XVIII*, vol. I, Barcelona, Curial, ps. 265-270.
- ROMEU, J. (1999): *Assaigs de literatura valenciana del Renaixement*, Alacant, Universitat d'Alacant / Departament de Filologia Catalana / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.
- ROSSICH, A. (1989): *Renaixement, Manierisme i Barroc en la literatura catalana*, dins *Actes del VIII Col·loqui de l'AILLC (Tolosa de Llenguadoc 1988)*, Barcelona, PAM, vol II, ps. 149-179.
- ROSSICH, A. (1993): *La literatura catalana del Renaixement a la Renaixença*, «Revista de Catalunya», núm. 71, ps. 125-139.
- RUBIÓ, J. (1985): *Història de la literatura catalana*, vol. II, Barcelona, PAM.
- SANCHIS CANTOS, J. (1993): *Una universidad en la Valencia de Vives (1501-1509)*, dins A.A.D.D., *Juan Luis Vives*, Madrid, Grugalma, ps. 69-81.

- SOLERVICENS, J. (1999): *Civilitzats, tanmateix: «La vesita» (1524/25) de Joan Ferrandis d'Herèdia i la comèdia renaixentista*, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», núm. 38, ps. 57-84.
- VICIANA, M. DE (1982): *Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil*, ed. A. Ferrando, Barcelona, Edicions del Mall; «Biblioteca Escrinny», núm. 5.